

Kagor, tajemniczy desygnat *zamów* i recept lecarskich wschodniej Słowiańszczyzny

Krystyna Szcześniak (Gdańsk)

IZVLEČEK: V članku obravnava avtorica eno od skrivnostnih poi-menovanj, ki so jih vrači in čarovniki oziroma čarovnice uporabljali v tradicionalnih vzhodnoslovanskih ljudskih besedilih, tj. v zagovorih. V vračarskih zagovorih zoper alkoholizem se posebno pogosto pojavljata leksema vino, vino „kagor” kot način zdravljenja „istega z istim”.

Kagor – The Mysterious Designatum of East Slavic Healing Spells and Folk Remedies

ABSTRACT: The author discusses one of the mysterious terms that healers and wizards or witches used in traditional East Slavic folk texts or incantations. In healers’ incantations against alcoholism, the lexemes vino and vino “kagor” as a method of treating “like with like” are especially frequent.

W zamówieniach wschodniosłowiańskich,¹ które są specyficznymi zaklęciami słownymi, do dziś funkcjonującymi nie tylko w Rosji, na Białorusi i Ukrainie, ale także w szerokim pasie przygranicznym polsko – białoruskim (okolice Białowieży, Narewki i Hajnówki) występują różne desygnaty, mające wzmacniać ich moc. Niekiedy wspomniane są one również w samych tekstach owych *modlitewek*, jak

¹ Istota terminu i zbiory *zamów* zobacz: *Słownik folkloru polskiego* pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1965, s. 459; И.М. Соколов, *Русский фольклор*, Москва 1941, с. 187–199; J. Sembrzycki w *Przyczynkach do charakterystyki Mazurów* [w:] *Mazurzy. Tradycja i codzienność*. Wybór i posłowie Andreas Kossert. Teksty z języka niemieckiego przełożyli Elżbieta Kaźmierczak i Wiktor Leder, Olsztyn 2002, s. 17–53; *Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік*, Мінск 2004, с. 180; А. В. Юдин, *Восточнославянский заговор: структура, семантика и прагматика текста* [w:] *Tekst. Analizy i interpretacje*. Pod red. Jerzego Bartmińskiego i Barbary Bonieckiej. Lublin 1998, s. 169–182. Zob. też tego autora: *Магічныя перформатывы в заговорах и календарных песнях восточных славян*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 13, Lublin 2001, s. 139–148; В. Шуклин, *Русский мифологический словарь*, Екатеринбург 2001; И. Э. Платонова, *Любовные заговоры*, Санкт – Петербург 1997; *Замовы. Уклад, сістэм тэкстаў, уступ. арт. і камент.* Т. Барташэвіч, Мінск 2000.

je nazywa lud nadniemeński, ale są i takie teksty, w których te same desygnaty występują zarówno w tekście, jak i są dodatkowo używane przy *odrzekaniu choroby*, jako swoisty pomocnik *znachora* czy *wieduna*. Mogą to być rośliny² (macierzanka M 20) lub drzewa (*odrzekanie* uroku zarzuconego *na wiatr* powinno się odbywać w czasie obchodzenia dookoła samotnej brzozy, szczególnie podatnej, z racji swego rośnięcia, na podmuchy wiatru; M 115), ich pojedyncze elementy, jak witka, sęczek lub skupiska (sad, las, murawa, darnń), mogą to być inne desygnaty, jak np. czerwona szmatka (M 115), wełniane nici (*należy oderwać od kłębka wełnianych nici kawałek i nawiązać na nim tyle węzłków, ile ma natomiast osoba, która ma być leczona, a potem zakopać ja pod męskim drzewem*, M 92) lub czaga (grzyb rosnący na brzozie, M 115), mocz osoby, nad którą wypowiedany jest tekst (M 47).

Pewne *zamowy* wypowiedano tylko w wypadkach szczególnych, jak na przykład *tylko wtedy, jeśli swacha idąc do domu wybranej przez chłopca dziewczyny, nie spodziewa się zgody rodziców wybranki na ślub młodych* (P 89). Inne należało wypowiadać przy codziennych czynnościach gospodarskich, jak pieczenie chleba (P 139), wchodzenie do lasu (P 137), czy rozpoczynanie polowania (P 150) lub połowu (P 151), czy też wtedy, gdy szukano pracy (P 142) lub szybko chciano dorobić się fortuny (P 143). Niekiedy, dla prawidłowego zafunkcjonowania tekstu magicznego były wymagane dodatkowe okoliczności, lub spełnienie pewnych wcześniejszych zastrzeżeń, jak np.: witka powinna pochodzić z palmy wielkanocnej (M 116), a suchą gałązkę używaną do *odrzekania* należało wyłamać z kwitnącego drzewa (M 76). Jabłko, będące innym desygnatem *zamowy* powinno być poświęcone na tzw. яблочный спас³ (M 52), zaś na ziele, używane do *zamówienia* nadawało się tylko takie, które rośło przy drodze i było zerwane 12 lipca lub w dzień św. Jana lewą ręką (M 20), a potem ususzone (M 80, 82).

Desygnatem wspomnianych zabiegów magicznych mogły też być płazy, jak np. żaba: *словите жабу, лягуху, посадите в носовой платок больного*,

² Zob. mój artykuł złożony do druku roku 2006 w „Acta Baltico-Slavica”, zatytułowany: *Świat roślinny zapisany we wschodniosłowiańskich zagaworach leczniczych*.

³ W genezie tego święta, obchodzonego w cerkwi prawosławnej od IV wieku na 6 avgusta (stara data) lub 19 tego samego miesiąca (wg nowego kalendarza) widnieje pobyt Jezusa na górze Tabor. W tradycji ludowej Преображение Господне nazywane jest Вторым Спасом, Спасом на горе, Яблочным Спасом. W dniu tym, powołując się na zalecenia Mojżesz, w cerkwi prawosławnej poświęcono winorośl i kłosy pszenicy, a z czasem wszelkie płody z sadu i pola (jabłka, miód, pszenicę olej, wosk), które dopiero po poświęceniu pozwalano używać do jedzenia. Bogatsi ludzie przekazywali w ów dzień płody rolne biedniejszym, chorym. Ci, którzy nie dopełnili tej powinności, nie byli godni, według wierzeń, Królestwa Niebieskiego. Poświęcone kłosy i ziarna nowego zbioru, chroniono do siewu, a potem je dosypywano do siewnego ziarna. Od tego też dnia zezwalano na jedzenie owoców, dojrzałych w promieniach słońca, a nie zielonych, kwaśnych i cierpkich (symbolika wiązała ten czas z duchową przemianą człowieka). W tymże dniu jedzono jabłka pieczone, bliny z jabłkami, grzybami i jagodami (wszystkim, czym obdarza ludzi sad, ogród i las oraz pole). Poszczącym zalecano pieczenie ciast bez mleka, jajek i śmietany, ale z tłuszczami roślinnymi, szczególnie z gorczycy). Zob. *Православие день за днем*, Москва 2004, s. 188–189; *Православные праздники*, Минск 2001, s. 86–88.

начинайте на нее заговор, повесьте в узелке на осине, в четверг [...] : иди на жабу, на трасунью – осину, на ее корни, на ее листья [...] (M 41) lub kawałki jeleniego rogu, zalecane szczególnie w sytuacji, gdy *zamówienie* dotyczyło zmiany charakteru męża, szczególnie skorego do gniewu, kłótni, a nawet rękoczynów (P 112).

Czasem zalecenia wstępne były jeszcze bardziej skomplikowane, jak te, występujące w zamowie, dotyczącej odwrócenia uroku na kogoś rzuconego: *zebrać wodę z siedmiu domów do jednej bańki półlitrowej, podzielić ją na trzy części, a następnie je namówić i poić nimi chorego; wodą, pozostałą w bańce umyć odbyt (M 107)* lub inne, zapisane przy *modlitwie*, pozwalającej na pozbycie się brzydkiego zwyczaju obgryzania paznokci: *osoba, ogryzająca paznokcie powinna wyciągnąć ręce przed siebie, paznokciami do wierzchu, które, każdy z osobna, zaczynając od prawej ręki należy zahaczyć nożem (M 94)*. Zalecenia mogły też dotyczyć dni, odpowiednich dla przeprowadzania samego zabiegu uleczenia. I tak pewne *odrzekania* należało *czytać w środę, gładząc od siebie ręką chore miejsce (M 104)*. Dopiero po spełnieniu tych wszystkich przedwstępnych zaleceń i czynności, można było przystąpić do wypowiadania magicznej formuły (M 94).

Niekiedy owe dodatkowe zalecenia dotyczą nie tyle samego rozpoczęcia *zamowy*, ile zakończenia owego zabiegu. I tak w wypadku innego tekstu, który, jak to zapisano, miał leczyć z uroku po zakończeniu rytuału *powinno się wrzucić do wody szczyptę soli i trzy zapalone zapalki, a krzyż, który jest w domu, zanurzyć w tejże wodzie; przy czym woda winna być świeżo przyniesiona. Gdy się idzie po nią – należy wypowiedzieć dodatkową modlitwę: Здравствуй, вода Татьяна, земли Ульяна, а ключ Иван, дайте мне воды от всякой беды. Wodę można pić dopiero po wykonaniu powyższych czynności, a ponadto należy nią pokropić ciało, pościel, pokoje i podwórzec, a resztą – umyć się (M 109/110)*. W kolejnym *nagaworze od przestachu* zalecano wypowiedzenie tekstu dziewięć razy na wodę (nazywano tę czynność *wylewaniem*, lub *odlewaniem*), którą potem powinno się wylać pod drzewo albo w sadzie (M 68). Czasem owe przedwstępne zalecenia dotyczyły wszystkich części zabiegu: początku, samego zabiegu i jego zakończenia, jak na przykład to, wypowiadane nad opuchlizną, które nakazywano wypowiadać *w środę na malejący księżyc poprzez 12 wieczornych zórz, jedną ręką wodząc czerwoną wełnianą szmatką wokół opuchlizny, w drugiej – trzymając czagę, zamawiać opuchliznę (po zamowie owinąć czagę w tę czerwoną szmatkę i zanieść na świeżą mogilę (M 99)*.

Ciekawym i dość często występującym desygnatem, towarzyszącym badanym tekstom magicznym było wino, występujące na przykład w *odrzekaniu* alkoholizmu, czego dowodzą poniższe przykłady:

- trzykrotne wypowiedzenie: *хмель и вино*, отступись от раба Божия (имя) в темные леса, где люди не ходят, и кони не бродят, и птица не летает; *хмель и вино* выходит на быструю воду, по которой воде люди не ездят, от раба Божия (имя); *хмель и вино*, пойдя на буйные ветры – которой ветер по дальности ходит (M 18; też: P 158; P 160; Pr 64); *хмель и вино*, отступись от раба Божьего [...] (M 19);
- żywego szczupaka należy włożyć w *tues*, albo w buraka **z winem** i nastawić

na 12 dni; szczupak wydzieli wiele śluzu i nalewka stęchnie. Poić tym pijaka, mówiąc: jak szczupak nie cierpi **wina**, tak i ty nie powinienes jego również, rabie boży (tu imię) (M 18).

- żywą żabę należy włożyć **do wina**, wypowiedzieć nad tą zawartością jeden z *zagovorov*, a potem wstawić na jedną dobę do ciepłego miejsca i dawać do picia tak, aby osoba nim pojona nie wiedziała co pije (Pr 67):
- хмель и **вино**, отступись от раба Божия (имя) в *темные леса, где люди не ходят, и кони не бродят, и птица не летает* (M 18);
- (modlitwa do świętego Bonifacego Miłościwego): [...] Услышь прибегающих к тебе одержимых пагубным пристрастием **к винопитию** (Pr 62).

O ile w badanych tekstach zamów, będących *odrzekaniem*, wino wymieniano zwykle jako nienazwany bliżej apelatyw (nie wspomniano w nich jego nazwy ani koloru i występuje ono tylko w przywołaniach, a nie jako desygnat, konieczny do odprawienia czarów słownych), to inaczej jest przy podawaniu ludowych sposobów leczenia *ziołami, nalewkami i niestandardowymi receptami* (M 177). Tutaj zwykle wymieniano, bądź to jego kolor: wino czerwone (M 191), bądź zalecano użycie konkretnej jego marki, czyli wina *kagor* (M 177, 178, 181, 182). Ponadto, o ile w *odrzekaniach* wino jest zwykle wymieniane przy tekstach dotyczących alkoholizmu i leczenia konkretnej osoby z jego skutków, to w *zamowach leczniczych* i receptach ów desygnat zalecany jest do leczenia różnych chorób: *ангина* (M 177, 178), *воспаление легких* (M 181, 182), *истощение* (M 191).

Wino, zwane *kagor* (karop) jest do dzisiaj dość popularnym winem deserowym,⁴ które zawdzięcza swą nazwę niewielkiemu francuskiemu miastu Cahors [kaor], leżącemu na prawym brzegu rzeki Lot, prawie w równej odległości 200 kilometrów od Pirenejów, Morza Śródziemnego i Oceanu Atlantyckiego. Już w XIII wieku słynęło ono z rosnących tam specyficznych szczepów winnej latorośli (Saperavi, Cabernet-Savignion, Matras, Kachet, Morastel, Bastardo), charakteryzujących się szczególnie intensywnym wybarwieniem i dużą zawartością cukru (nie mniejszą, niż 20%). Wyrabiano z nich niezwykle w barwie i smaku wino, przygotowywane z miazgi winogronowej wspomnianych szczepów, przygrzewanej do temperatury 70–80 stopni C przez 18–24 godziny. W efekcie takiego zabiegu otrzymywano gęste wino o intensywnie czerwonej barwie, przypominające smakiem i zapachem konfitury malinowe, czarną śliwę, a ze szczepów później uprawianych w Hiszpanii – czekoladę. Jego szczególna popularność przypadła na lata 70. wieku XIX, kiedy to uprawiano tam 60 tysięcy hektarów tychże winorośli.

Ten niezwykle napój stawiano początkowo tylko na stołach królewskich i papieży, choć pojawiało się też ono sporadycznie wśród magnaterii i wyższego duchowieństwa. Z czasem wśród wiernych prawosławia owo wino stało się symbolem przemiany w krew, dokonywanym w czasie Mszy świętej. W Rosji *kagor* pojawił się w czasach Piotra I, a jedna z legend głosi, że car poznał smak

⁴ Pierwotnie było ono lekko cierpkie, półsłodkie, teraz są to raczej wina cięższe o smaku (w zależności od regionu, w którym je się wytwarza: migdałowo-malinowo-czarnośliwowe lub czekoladowe. Zawsze ważny był kolor: od ciemnoczerwonego do rubinowego, o głębokiej barwie i gęstości.

tego trunku w czasie podróży do Francji i tak w nim zasmakował, że postanowił w okolicach Sankt Petersburga uprawiać ten właśnie szczep winny, z którego go wytwarzano. Inna opowieść wspomina, iż tenże car miał wyjątkowo *slaby żołądek*, a wino mu przepisywane, miało regulować jego pracę w czasie wielogodzinnych uczt. Jeszcze inna wersja głosi, iż obecność tego wina na stołach rosyjskich zawdzięczamy patriarchom rosyjskiej cerkwi prawosławnej, którzy (chcąc wybrać wino, odpowiednie dla Przeistoczenia) wybrali się w specjalną podróż po winnoprodukcyjnych regionach Francji i szczególnie zasmakowali w tym właśnie gatunku. Wino to wówczas przywożono do Rosji carskiej bezpośrednio z Francji lub Hiszpanii. W końcu XIX wieku winiarze francuscy podpisali specjalną umowę z przedstawicielami Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, na mocy której dostarczali do Rosji specjalnie wyprodukowane wino tylko do potrzeb religijnych. Legenda o magicznym oddziaływaniu tego wina na organizm ludzki była tak wielka, że podawano je dzieciom przy piersi podczas chrztu. Z czasem, ze względu na stałe używanie go do Mszy świętej w prawosławiu i koszty, związane z jego przywozem, winiarze rosyjscy odtworzyli system jego wytwarzania i zaczęli go stosować na gruncie rodzimym, wykorzystując doń krymskie odmiany winnej latorośli. Technologia wykluczała dodawanie do otrzymanego w ten sposób ekstraktu jakichkolwiek ziół, cukru, wody, czy spirytusu pochodzenia ziemniaczanego. Obecnie wytwarzane jest ono w Azerbejdżanie (od roku 1927), Kazachstanie (od roku 1957), Tadżykistanie i Uzbekistanie (od roku 1936), a także w Mołdawii (od lat 50. XX wieku). Szczególnym odbiorcą rodzimych win owej marki, zwanymi „Церковное”, „Пасхальное” i „Соборное”, była i nadal jest rosyjska cerkiew prawosławna, która na przykład do roku 1918 zamawiała dla 48 tysięcy cerkwi – 300 tysięcy dekalitrów tego wina. Obecnie również to pierwsze wino („Церковное”) jest zamawiane przez Watykan dla tych samych celów mszalnych. Wśród ostatnich gatunków najczęściej jest wymieniany kagor, wytwarzany na Ukrainie. Na etykietach wszystkich butelek często, niezależnie od nazwy wina, wyobrażona jest sylwetka zakapturzonego mnicha lub duchownego, trzymającego kielich w czasie Podniesienia. Do wspomnianego typu należą dziś takie wina, jak: „Kagor”, „Kagor 32”, „Церковное”, „Пасхальное” i „Соборное” (Rosja i dawne republiki radzieckie), „Rogom”, „Visant”, „Kagor-Gran-Konstan”, „Kagor-diuroc”, „Kagor-Marker” (Francja) i na terenie Hiszpanii „Beni Karlo”.

Mimo, że w latach porewolucyjnych owe wina (jak rzadko które), były fałszowane, to cerkiew rosyjska nigdy nie zrezygnowała z ich używania. O jego markę zaczęto ponownie dbać wśród winiarzy dopiero jednak w latach 60.–70. minionego wieku, a w roku 1971 kagor zyskał najwyższy znak jakości: Appellation d’Origine Controllee (AOS) – Cahors. Nazwa ta została zastrzeżona tylko dla trunku wytwarzanego ze szczepu Malbek (z minimalnym dodatkiem szczepu Merlot i Tanna), nadającemu winu smak migdałowo – czarnośliwowy. Zapisano też w owej umowie, że napój jest zdatny do użytku dopiero po 2-3 latach przechowywania go w dębowych kadziach.

I żeby zamknąć koło naszych rozważań, również we Francji i Hiszpanii wspomniane gatunki win zalecane są przez lekarzy, jako wyjątkowe trunki nie tylko nienaruszające pracy wątroby, ale nawet wzmacniające ów organ. Wina kagor zale-

cane są również przy przeziębieniach i zapaleniach płuc (należy je pić lekko rozgrzane małymi łykami), a także stosowane są jako środek regulujący pracę żołądka i na inne niedomagania. Nadal również są one używane podczas Przeistoczenia w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. A występowanie w *zamowach* tylko samego leksemu *wino*, bez określania bliżej jego nazwy związane jest prawdopodobnie ze swoistym tabu. W tradycji ludowej nie wolno nazywać bowiem bezpośrednio czegoś, co związane jest ze świętością (pod groźbą utracenia tej cechy), a tym czymś jest na pewno Msza święta. W dodatku owo wino jest używane w jednym z jej najważniejszych elementów, czyli Przeistoczeniu. Wiara w szczególną moc tego wina jest wspierana przez *czucie i wiarę* ludu, iż to, co używane jest w czasie Mszy świętej, ma szczególnie wielką moc leczniczą i uzdrawiającą. W dodatku wspomnianie go przy magicznym leczeniu z alkoholizmu jest kolejnym przywołaniem zasady leczenia *tego samego przez to samo*. Prawdopodobnie działa tu ponadto przekonanie, że wino, jakim leczono z *opilstwa* (ze względu na wspomniane wyżej przeznaczenie), ma większą moc, niż to, którym do tej pory ów alkoholik się upijał.

Bibliografia

- Słownik folkloru polskiego* pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1965.
Беларуская міфалогія, Энцыклапедычны слоўнік, Мінск 2004.
[Z] *Замовы, Уклад., сістэм тэкстаў, уступ. арт. і камент.* Т. Барташэвіч, Мінск 2000.
Лекарственные растения. Энциклопедия, Минск 2003.
[М] *Молитвенный народный лечебник*, Минск 2000.
[Р] И. Э. Платонова, *Любовные заговоры*, Санкт-Петербург 1997.
Православие день за днем, Москва 2004.
Православные праздники, Минск 2001.
И.М. Соколов, *Русский фольклор*, Москва 1941.
А. В. Юдин, *Восточнославянский заговор: структура, семантика и прагматика текста* [w]: *Tekst. Analizy i interpretacje*, Pod red. Jerzego Bartmińskiego i Barbary Bonieckiej. Lublin 1998, s. 169–182.
А. В. Юдин], *Магические перформативы в заговорах и календарных песнях восточных славян*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, nr 13, Lublin 2001, s. 139–148.
В. Шуклин, *Русский мифологический словарь*, Екатеринбург 2001.

Kagor, eno od skrivnostnih poimenovanj v zagovorih vračev v vzhodnoslovanskih jezikih

Povzetek

Članek se nanaša na eno izmed skrivnostnih poimenovanj, ki so jih vrači (predstavniki bele magije) in čarovniki oz. čarovnice (predstavniki črne magije)

uporabljali v tradicionalnih ljudskih besedilih, tj. zagovorih (rus. заговор, наговор, присушка, отсушка).

Vino, vino kagor – ta dva leksema se pojavljata posebno pogosto v vračarskih zagovorih (заговор) zoper alkoholizem, kot način zdravljenja „istega z istim”. Vino z imenom kagor (rus. кагор) se pojavlja zlasti v ljudskih zdravilnih receptih (rus. лекарование).

Po preučevanju niza takšnih zagovorov oz. večje količine receptov, in tudi ob spremljanju zgodovine te vrste vina, je bilo ugotovljeno, da beseda kagor označuje mašno vino, ki je prišlo v Rusijo v obdobju Petra I. in se do danes uporablja v pravoslavni liturgiji (med transsubstanciacijo). Ponovno se je pokazalo, da se ob stiku religije in poganstva pojavlja adaptacija določenih religijskih elementov v običaje, v prepričanju, da jim dajejo dodatno moč.